उत्तराम्नायो देवेशि तेषामाशु फलप्रदः ॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तत्र आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तः। यथा,—
"पूर्वाम्नायोदितं कर्म्म पाशवं कथितं प्रिये।
यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम् ॥
पश्चिमाम्नायजं कर्म्म पशुवीरसमाश्रितम्।
उत्तराम्नायजं कर्म्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये ॥
दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पिष्टकानने।
वीरामनं विना दिव्यः पूजयेत् पिष्टकानने।
ऊर्द्धाम्नायोदितं कर्म्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये ॥"
इति निरुत्तरतन्त्रे १ पटलः ॥

षड्यणं, क्ली, (षण्णामूषणानां समाहारः।) मिश्रितषट्कटुद्रव्यम्। यथा—
"पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु चुषणं व्योषं कटुत्रिकमथोच्यते।
ग्रन्थिकानलचव्यैस्तु चतुः पञ्च षड्षणम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च।
"पञ्चकोलं समरिचं षड्षणमुदाहृतम्।
पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

षड्गया, स्त्री, षड्विधगया। यथा,—
"गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिका ॥"
इति वायुपुराणे गयापद्धतिः ॥

षड्गवं, त्रि, (षट् गावो यत्र। समासे अच्।) गोषट्कयुक्तहलादि। यथा,—
"अष्टागवं धर्म्माहलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥*॥
प्रत्ययविशेषः। (भतु। "प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच्।" ५।२।२८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या भवति ॥) यथा,—
"पशुभ्यो गोयुगं युग्मे परं षट्त्वे तु षड्गवम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा च महाभारते। ८। ३८। ६।
"अन्यं तस्मै वरं दद्यां सौवर्णं हस्तिषड्गवम्॥")
षण्णां गवां समाहारः। इति द्विगुसमासनिष्पन्नम्। तत्र, क्ली ॥

षड्ग्रन्था, (षट् ग्रन्था यस्याः सा।) वचा। इति भावप्रकाशः ॥ ग्रन्थवचा। शटी। महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥

षड्ग्रन्थि, क्ली, (षट् ग्रन्थयो यस्य) पिप्पलीमूलम्। इति वैद्यकम् ॥ षट्पर्व्वणि, पुं, भूम्नि ॥

षड्ग्रन्थिका, स्त्री, (षड्ग्रन्था एव। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) शटी। इत्यमरः ॥

षड्ग्रन्थी, स्त्री, (षट् ग्रन्था यस्याः। ङीष्।) वचा। इति शब्दरत्नावली ॥

षड्जः, पुं, (षड्भ्यः स्वरेभ्यः जायते इति। जन+डः।) तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषः। इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
"नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः।
षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥"
स च मयूरस्वरतुल्यस्वरः। यथा,—
"षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्द्दन्ति चर्ब्भम्।
अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्॥"
इति भरतः ॥
(अस्मिन् चतस्रः श्रुतयो वसन्ति। यथा, सङ्गीतदर्पणे। ५३।
'तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः॥')
तानसेनमते सप्तस्वराणां मध्ये प्रथमस्वरोऽयम्। स्वरज् इति लोके ख्यातः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। अयं विप्रवर्णः। अस्यार्द्धिकं नाम। अर्थात् एकस्वरमिलितः। सर्व्वस्वरापेक्षया क्षुद्रस्वरोऽयम्। अस्य ताल एकः। अस्याष्टौ भेदा भवन्ति। इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

षड्दुर्गं, क्ली, (षट् प्रकारं दुर्गम्।) षट्प्रकारकोट्टम्। तद्यथा। धन्वदुर्गम् १ महीदुर्गम् २ गिरिदुर्गम् ३ मनुष्यदुर्गम् ४ मृद्दुर्गम् ५ वनदुर्गञ्च ६। इति महाभारते राजधर्म्मः।

षड्धा, व्य, (षष्+धाच्।) षट्प्रकारम्। इति व्याकरणम् ॥

षड्बिन्दुः, पुं, विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः। कीटभेदः। इति मेदिनी। शिरोरोगस्य पक्वतैलविशेषः। यथा,—
"एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्तिका सैन्धवराञ्जिके च।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥
अजापयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम्।
षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः
सर्व्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् ॥
श्यावांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
निर्वध्य मूलान् सुदृढीकरोति
सुपक्वगृध्रप्रतिमञ्च चक्षुः
कुर्व्वन्ति बाह्वोरधिकं बलञ्च ॥"
जीवन्तिकात्र हरीतकीशाकविशेषः। इति भावप्रकाशः ॥

षड्भुजः, त्रि, (षट् भुजा यस्य।) षड्हस्तयुक्तः। यथा,—
"भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः।
भग्नप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे माहेश्वरखण्डरूपम् ॥
(यथा च महानिर्व्वाणतन्त्रे। ४। १७।
"चतुर्भुजा त्वं द्विभुजा षड्भुजाष्टभुजा तथा।
त्वमेव विश्वरचार्थं नानाशस्त्रार्थधारिणी ॥")
चैतन्यदेवे, पुं,। स तु पुरुषोत्तमक्षेत्रे षड्भुजो भूत्वा श्रीजगन्नाथदेवशरीरे लीनोऽभूत्। इति लोकप्रसिद्धिः ॥

षड्भुजा, स्त्री, (षट् भुजा इव रेखा यस्याम्।) फललताविशेषः। खरबुजा इति भाषा। (अस्मिन्नर्थे क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते॥) तत्पर्य्यायः। मधुफला २ षड्रेखा ३ वृत्तकर्कटी ४ तिक्ता ५ तिक्तफला ६ मधुपाका ७ हृत्तेर्व्वारुः ८ षण्मुखा ९। अस्याः फलगुणाः।
"तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लञ्च पाके
निष्पक्वञ्चेत् तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि।
दृष्टं दाहश्रमविभ्रमनं मूत्रशुद्धं विधत्ते
पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्य्यकारि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

षड्भिका। यथा। पूर्व्वदले षड्भिकां पीतवचःस्थलरुहां अग्निप्रभां षड्भुजां दक्षिणे गदाभयवज्रधरां वामे शक्तिशूलपरशुधरां देवीमिति ॥*॥ रुद्रचण्डा। यथा। दक्षिणदले रुद्रचण्डां कृष्णवर्णां दिव्याभरणभूषितां प्रसन्नवदनां षड्भुजां दक्षिणे वज्रशूलपरशुधरां वामे पाशाङ्कुशकेशधरां देवीमिति ॥*॥ चण्डवती। यथा। वायुदले चण्डवतीं धूम्रवर्णां प्रसन्नवदनां सर्व्वालङ्कारभूषितां षड्भुजां दक्षिणे अङ्कुशपाशाक्षसूत्रधरां वामे दण्डशूलडमरुधरां देवीमिति ॥
इति हरिनन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

षड्रसः, पुं, (षट्प्रकारो रसः।) मधुरादिषट्प्रकाररसः। यथा,—
"मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा।
सन्तीति रसनीयत्वादन्नाद्ये षड्मी रसाः ॥"
एषां नामलक्षणे।
"मधुरं गौण्यमित्याहुरिक्षादौ स च लक्ष्यते।
लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते ॥
तिक्तस्तु पिचुमर्द्दादौ व्यक्तमासाद्यते रसः।
कषायस्तुवरस्तूक्तः स च पूगीफलादिषु।
कटुस्तु क्षारसंज्ञः स्यान्मरीचादौ स चेष्यते ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
एषां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥

षड्रात्रं, क्ली, (षण्णां रात्रीणां समाहारः।) षड्हः। यथा,—
सद्यःशौचं भवेद्दिन् तथा चोक्तं चतुर्व्विधम्।
गर्भस्रावे च वेदोक्तं पूर्व्वकाले त्वचेतसः ॥
ब्राह्मणानामहोरात्रं क्षत्रियाणां दिनत्रयम्।
षड्रात्रञ्चैव वैश्यानां शूद्राणां द्वादशाह्निकम् ॥"
इति वामने १४ अध्यायः ॥

षड्रेखा, स्त्री, (षट्रेखा यत्र।) षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥ षड्राजी च ॥

षड्लवणं, क्ली, (षट्गुणितं लवणम्।) मृज्जोपेतं पञ्चलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

षड्वक्त्रः, पुं, (षट् वक्त्राणि यस्य।) कार्त्तिकेयः। यथा,—
"यतस्ततो विशाखोऽसौ ख्यातो लोकेषु षण्मुखः।
स्कन्दो विशाखः षड्वक्त्रः कार्त्तिकेयश्च विश्रुतः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १३४ अध्यायः ॥